

HEIDEGGER¹

Rudolf Boehm

Inleiding²

Ja. Heidegger...

Ik zou achtereenvolgens iets willen zeggen over zijn werk, over zijn filosofie, over zijn politiek engagement – met de nazi's dan – en over zijn persoon, want ik heb hem een klein beetje gekend. Sommigen onder jullie weten misschien dat ik uit de Heideggerschool kom. Hoe is dat zo gekomen? Toen ik in 1946 filosofie begon te studeren, was Heidegger veel minder bekend dan men vandaag misschien zou veronderstellen. Hoewel ik me natuurlijk had voorbereid op de studie filosofie had ik de naam Heidegger nog nooit gehoord. Toen ik die naam voor het eerst hoorde, schreef ik hem verkeerd: Heidäcker. Naast wijsbegeerte als hoofdvak studeerde ik wiskunde en natuurkunde. Dat was de toenmalige organisatie van de studie filosofie: men moest twee bijvakken kiezen uit de wetenschappen. Sommigen namen dan wiskunde en natuurkunde – zoals ikzelf, en Heidegger overigens ook – anderen kozen Grieks en Latijn, Germaans en aardrijkskunde of nog iets anders. Bij mij was het dus wiskunde en natuurkunde. Ik ben oorspronkelijk van Berlijn, maar ben samen met mijn ouders tijdens de oorlog verzeild geraakt in Leipzig. Bijgevolg ben ik gaan studeren aan de universiteit van Leipzig, die een goede naam had. Twee van de vier of vijf docenten wijsbegeerte aldaar waren voor mij het meest interessant. De ene was een zekere Gadamer, sommigen onder jullie kennen die naam misschien. De andere was diens leerling, een zekere (Karl-Heinz, *red.*) Volkmann-Schluck, die uiteindelijk mijn leraar *par excellence* is geworden. Gadamer was een leerling van Heidegger, Volkmann-Schluck dus een leerling van een leerling van Heidegger. Ik was bijgevolg een beetje een leerling van een leerling van een leerling van Heidegger, of hoeveel keer moet ik dat dan herhalen? Die twee waren echter niet de meest invloedrijke filosofen in Leipzig. Dat was een zekere Theodor Litt wiens naam nu nauwelijks nog iemand kent. Een groot redenaar, een neo-Hegeliaan en inmiddels verdwenen uit ieders geheugen.

Ik denk dat ik al in mijn eerste semester in '45-'46, het eerste wintersemester na de oorlog, bij Volkmann-Schluck les volgde. Hij was toen een onbekende jonge docent die zeer boeiend les gaf over Kant. Ik ben toen bij hem gegaan en heb hem gezegd dat ik zijn benadering een heel interessante en een heel originele interpretatie van Kant vond. Hij antwoordde: "Ja maar, dat is niet van mij, dat is allemaal van Heidegger." En op die manier werd ik dus op

Heidegger attent gemaakt. Heideggeriaan ben ik echter nooit geworden. Het ligt mij niet alles te ondertekenen wat iemand zegt, enkel omdat hij het zegt, evenmin als alles af te weren en alles te negeren wat iemand zegt, enkel maar omdat het door die iemand is gezegd. Wel heb ik zo ongeveer alles wat Heidegger heeft gepubliceerd tijdens zijn leven gelezen en met aandacht gevolgd. Na zijn dood in 1976 heb ik afgehaakt. De omvangrijke uitgave uit de nalatenschap heb ik dus niet meer gevolgd. En ik heb ook gehoord, en ten dele gezien, dat die uitgave op niets trekt. Het is een onkritische uitgave zonder de toelichtingen die men zou willen krijgen. Bijvoorbeeld, wanneer Heidegger een belangrijk stuk tekst in een tweede druk substantieel had herwerkt, dan werd dat in die uitgave niet vermeld. Daar stond gewoon de laatste versie, zonder verdere uitleg. Ook anderen hebben afgehaakt overigens, ook mensen die eerst zouden meewerken aan die uitgave.

Heideggers werk en filosofie

Nu over Heideggers werk. Dat is een vreemde situatie. Heidegger heeft in feite maar twee, of beter gezegd, anderhalf boek geschreven. Het ene verscheen in 1927, het bekend geworden *Sein und Zeit*, *Zijn en Tijd*, al zegt men in het Nederlands misschien beter 'het Zijn en de Tijd'. Het andere is Kant en het probleem van de metafysica, het boek waaruit mijn jonge docent had geplukt voor zijn cursus.

Eerst moet ik nog het volgende zeggen: die twee boeken verschenen respectievelijk in 1927 en 1929. Daarna heeft Heidegger gedurende meer dan 20 jaar slechts hele kleine stukjes gepubliceerd. Het eerstvolgende boek verscheen pas in 1950, en dat boek was nog niet eens een boek. Het was een bundel van lezingen en een opstel. Evenzo bestaat al de rest van wat er sinds 1950 toch nog verschenen is uit cursussen, lezingen, opstellen, soms eens aantekeningen, maar geen boek.

Om terug te komen op *Sein und Zeit*. Jullie kennen misschien dat verhaal: wat er verscheen in 1927 was maar de eerste helft, zoals overigens reeds werd aangegeven in het boek zelf. De tweede helft is nooit verschenen. Men weet zelfs niet, ik weet zelfs niet, of die ooit heeft bestaan. Ik heb niet gehoord dat men zoiets in de nalatenschap heeft gevonden. Ik heb het gerucht gehoord dat het manuscript bestond, en dat Heidegger het had opgestuurd aan Jaspers, een andere Duitse existentiële filosoof, om zijn raad te vragen, en dat Jaspers hem dringend zou afgeraden hebben om dat te publiceren. Maar ik weet dat niet, ik heb dat nooit kunnen controleren. En wat er ontbreekt, is niet het minste: niet enkel het tweede gedeelte van het boek, maar ook de derde sectie van het eerste gedeelte is er niet. Het tweede deel, dat een historisch gedeelte had moeten zijn, zou volgens de inleiding van *Sein und Zeit* de 'fenomenologische destructie van de traditionele ontologie' heten. Heidegger kon het Duitse woord *Destruktion*

gebruiken, zonder dat iemand daaronder vernieling verstaat omdat dat woord niet populair is in de algemene taal. De deconstructie van Jacques Derrida komt daar vandaan. In het Frans kan men natuurlijk niet zeggen *destruction*, dat gaat niet en bijgevolg heeft men daarvan *deconstruction* gemaakt. Niet alleen dat ontbreekt, maar ook de derde sectie van het eerste gedeelte. Die zou heten: *Zeit und Sein*, 'De tijd en het Zijn'. Dat wil zeggen, het eigenlijke thema van het boek moest naar voren komen in die derde sectie en net die is altijd blijven mankeren.

Dit gezegd zijnde, wat stelt het boek nog voor? De twee secties van *Sein und Zeit* die verschenen zijn, en sindsdien talloze keren onveranderd herdrukt zijn, bevatten in feite een existentiële filosofie. Onder existentie wordt de existentie van de mens verstaan. De existentiële filosofie houdt zich bezig met de mens, maar niet zozeer met wat hij is – ik ga direct vertellen waarom – maar waarmee een mens bezig is. Dat zijn in Heideggers visie voornamelijk drie dingen. Ten eerste, het alledaagse *Besorgen* van de dingen. Ten tweede, de zorg voor andere mensen. Ten derde, het eigen zijn, van iedereen. Dat laatste interesseert Heidegger het meest. Een existentiële filosofie heet een existentiële filosofie omdat ze uitgaat van het beginsel, in Heideggers woorden, dat het wezen van het bestaan van de mens de existentie is. Misschien is de formule van Sartre al duidelijker. Sartre zegt: '*Chez l'homme, l'existence précède l'essence*'. Wat wordt hiermee bedoeld? In het algemeen zijn de dingen wat ze zijn, volgens hun wezen. Water is water, ijzer is ijzer, hout is hout, een eikenboom is een eikenboom, een olifant is een olifant, enzovoort. Volgens de existentialistische stelling is het zo dat de mens 'er is' en dat het dan voor een groot stuk van hem, van zijn existentie, afhangt wat en wie hij zal zijn. De mens is ook wel bepaald door een aantal dingen die hij niet verkozen heeft en waarin hij, zoals Heidegger zegt, geworpen is. Men wordt geboren als man of vrouw, met een bepaalde kleur van haar, oog en huid, in een bepaalde streek, in een bepaalde taalgemeenschap, binnen een bepaald volk, als kind van die of die ouders, op een wel bepaald tijdstip, enzovoort. Dat zijn inderdaad wel bepalingen waar wij allemaal aan gebonden zijn, maar dat is niet het wezen van de mens. Het wezenlijke van de mens is dat hij die geworpenheid kan overstijgen en iets van zichzelf kan maken, ondanks hetgeen er van bij de geboorte is, maar ook in weerwil van afkomst, opleiding, het milieu, enzovoort. Dat noemt Heidegger het ontwerp waarvan een mens leeft – dat zijn zo die typische woordspelingen van Heidegger. Hij noemt dat geboren zijn geworpenheid, en het ontwerp is dan het ontsnappen aan dat geworpen zijn, het daarboven uitstijgen door zijn ontwerp. En al het zogenaamde intellectuele van de mens, maar ook het morele valt bij Heidegger onder de term *Entwurf*. Waar het om gaat, is de authenticiteit van je bestaan, dat wil zeggen, je vermogen om echt jezelf te zijn. Immers, ten gevolge van die geworpenheid heeft de mens de neiging maar te doen zoals 'men' doet, omdat 'men' het zo doet. En te praten zoals 'men' praat, en dit enkel om de reden dat 'men' zo praat. 'Men' is een centrale categorie bij Heidegger, het is wat men het meest en het meest onmiddellijk is. Men is maar 'men'. Daartegenover staat het eigenlijke

zelf-zijn-kunnen, en dat culmineert volgens Heidegger in de hartstochtelijke, zelfverzekerde, feitelijke, en beangstigende vrijheid voor de dood. Ik heb het ongeveer goed gereciteerd. De vrijheid voor de dood, *Freiheit zum Tode*. Die drie woorden in het Duits zijn in dat boek vetgedrukt. Dat zijn overigens de enige drie woorden die in dat hele boek vetgedrukt zijn. Hierop komt Heideggers ontwerp van een authentieke menselijke existentie neer. *Sein und Zeit* is heel leerrijk. Maar, ik zou eigenlijk durven zeggen dat het leerrijker is voor je eigen leven dan voor de filosofie. Trouwens, Heidegger heeft nooit existentiële filosoof willen zijn en existentialist al helemaal niet. Hij was met iets anders bezig. Hij wilde ontoloog zijn. Filosoof van het Zijn. Zijn grote vraag was de zijnsvraag: wat heet Zijn? Maar, aangezien *Sein und Zeit* nooit is afgeraakt is de zijnsvraag niet aan bod kunnen komen. Dat moest gebeuren in de sectie die niet verschenen is en waarvan Heidegger dus op een eigenaardige manier heeft afgezien. Hij heeft het wel altijd maar laten herdrukken, maar is er nooit meer op teruggekomen. Er zijn van 1927 tot 1976, toen hij gestorven is, geen existentiële filosofische uitspraken meer van hem geweest. Weg, van de baan.

En het is niet veel beter gesteld met dat boek over Kant. Ik vond dat nochtans origineel en wel om volgende reden. Meestal willen historici en interpreteren, of zoals jullie zeggen 'interpretatoren', van de filosofie de intentie of de bedoeling van de auteur achterhalen. Heidegger is niet bezig met de bedoeling maar met de betekenis, wat een werk daadwerkelijk betekent, of de auteur dat nu bedoeld heeft of niet. En dat is toch eigenlijk interessanter; de bedoelingen zijn de pap niet waard. Het is natuurlijk zo dat de betekenis van een filosofisch werk soms ver achter de bedoeling of de pretentie van de schrijver blijft. Maar ze kan ook zijn bedoeling en zijn pretentie overschrijden. Om maar één voorbeeld te noemen, je kunt bij Aristoteles een kritiek op Heidegger vinden. Ja, dat heeft Aristoteles natuurlijk nooit bedoeld. Uiteraard niet. Maar je kunt ze daar vinden. Dat is filosofie.

zEn de rest dan? Wat met al die cursussen, lezingen en opstellen – eigenlijk zijn het er niet zoveel – die hij nog heeft gepubliceerd tot aan zijn dood? Ze handelen over de meest verschillende onderwerpen: over filosofie – wat niet hetzelfde is als filosoferen –, over filosofische teksten, ook over gedichten – hoewel dan bijna uitsluitend gedichten van de Duitse romantische dichter Hölderlin –, over kunst, over taal, over techniek, noem maar op. Kortom, over alles waarover filosofen cursussen en lezingen plegen te geven, of artikels schrijven. Maar al die publicaties hebben iets gemeenschappelijk. Ze eindigen stevast met een nieuwe motivering van de zijnsvraag. Aan die vraag heeft Heidegger dus steeds vastgehouden. Waaruit bestaat die motivering dan? Ze bestaat uit wat ik met de titel van mijn eigen boek zou noemen: een kritiek op de grondslagen van onze cultuur. Volgens Heidegger gaat onze cultuur, de westerse cultuur, de verkeerde kant op omdat we het Zijn vergeten. Hij noemt dat *Seinsvergeessenheit*, het vergeten zijn van het Zijn. Hij meent dat de zijnsvraag

nog aanwezig is, hoewel niet in deze bewoordingen, bij de Griekse presocratici, voornamelijk dan bij Anaximandros, Parmenides en Heracleitos. De zijnsvraag verdwijnt echter al bij Plato en Aristoteles. Heidegger geeft toe dat Plato en Aristoteles de vraag hebben gesteld naar het zijn van het zijnde, maar niet de vraag naar het Zijn zelf. Volgens Heidegger gaat het Zijn immers niet op in het zijn van het zijnde. Het Zijn zelf is namelijk geen zijnde, het is eigenlijk een niets. Zijn is niet. Zijn nietigt. Die zijnsvergetenheid komt op zijn scherpst tot uitdrukking in de moderne metafysica, die Heidegger een metafysica van de subjectiviteit noemt. Hij vindt die voornamelijk bij Descartes, bij Leibniz, zeker ook bij Kant – hoewel hij het daar een beetje moeilijk mee heeft omwille van zijn heel anders gerichte Kantboek van vroeger –, bij Hegel, het meest duidelijk bij Nietzsche, en zeker ook wel bij Husserl, wiens leerling hij zagezegd geweest is – wat niet waar is overigens; hij was een jongere collega maar geen leerling van Husserl. Hij heeft dat verhaal het uitvoerigst verteld met betrekking tot Nietzsche. Eigenlijk is zijn geschrift over Nietzsche zijn meest lijvige publicatie. Het bestaat uit twee delen en is simpelweg getiteld: *Nietzsche*. Dat geschrift stelt eigenlijk ook alweer geen boek voor, maar een aaneenrijging van uittreksels uit cursussen die hij in de loop der jaren gegeven heeft. Hij moet dus ongeveer acht keer een Nietzsche cursus gegeven hebben. Heideggers interpretatie van Nietzsche past binnen zijn kritiek op de metafysica van de subjectiviteit, dat wil zeggen, de filosofische poging van de mens om zichzelf tot metafysisch centrum van al wat bestaat te maken. Bij Descartes wordt de mens niet alleen tot subject, Descartes interpreteert dat subject bovendien als fundament. De mens maakt zichzelf tot drager van al het bestaande. En bij Nietzsche is het natuurlijk de uitdrukking van *de wil tot macht* waarmee de mens al wat bestaat onder de voeten wil lopen. Nu, ik denk dat wat men van deze kritiek op de grondslagen van onze cultuur op zijn minst kan zeggen is: ze is slecht gestaafd, zeer slecht gestaafd. De beste toelichting hierbij is, vind ik, hetgeen Jaap Kruithof het antropocentrisme heeft genoemd. Dat is eigenlijk hetzelfde als Heideggers metafysica van de subjectiviteit, maar dan een beetje populairder uitgedrukt. Ik meen dus dat Heideggers kritiek slecht gefundeerd is. Bijvoorbeeld zijn interpretatie van Nietzsche. Heidegger doet alsof Nietzsches filosofie van de wil tot macht de uitdrukking is van een alom in het Westen heersende tijdsgeest, de allesoverheersende menselijke wil tot macht. Maar dat is toch niet Nietzsche! Nietzsche heeft integendeel opgeroepen tot de moed de wil tot macht op te brengen ten overstaan van het mensdom dat zich te veel laat doen, te veel laat gaan en niet weet hoeveel van de mens zelf afhangt. Dát is toch Nietzsche! Het is veelzeggend dat *Wil tot Macht* als titel voor een ontwerp diende van wat Nietzsches toekomstevangelie moest worden; het boek werd echter nooit afgewerkt. Dat ontwerp was een poging tot een tegenbeweging en hij bekritiseerde daarin de ascetische idealen die ons zouden leiden – idealen van zelfverloochening, ingetogenheid – of het overwegen van de wil tot waarheid ten overstaan van de wil tot macht. Het komt mij overigens voor dat men de *Wil tot*

Macht niet zo goed interpreteert. Ik denk dat Nietzsche bedoelt dat wij, mensen, meer macht hebben dan wij denken, maar dat wij niet gewend zijn om die te gebruiken. Eigenlijk is dit existentialisme *avant-la-lettre*.

Nu, ik kan dat gedeelte over Heideggers filosofie niet besluiten zonder dan toch te proberen weer te geven in hoeverre hij heeft geprobeerd iets te zeggen over het Zijn zelf. Het eerste wat men kan zeggen is dat voor Heidegger het Zijn geen toestand, maar een gebeuren is. Het Zijn is geen toestand zoals water water is, ijzer ijzer is, hout hout is, een eikenboom een eikenboom is en een olifant een olifant is. Nee, het Zijn is iets wat plaatsvindt, wat gebeurt. Vandaar dat *Sein und Zeit* beoogt het Zijn te bespreken binnen een tijdsperspectief. Overigens komen hierbij verschillende perspectieven in aanmerking, maar dat gaat allemaal de mist in. Daar heeft hij eigenlijk niets meer over gezegd. Wel heeft hij deze toelichting van mij bij wijze van spreken bevestigd door vanaf een bepaald moment met veel emfase te spreken over het *Ereignis*. *Ereignis* is natuurlijk een gebeurtenis, of een gebeuren. Over welke *Ereignis* gaat het dan? Volgens een ietwat etymologische uitleg van Heidegger: de gebeurtenis dat het Zijn aanspraak maakt op de mens, dat het Zijn zich de mens toeëigent. Heideggers etymologie kan ook naar het Nederlands getransponeerd worden, denk ik. In *Ereignis* zit natuurlijk 'eigen'. Wat betekent dat? Op een andere plaats zegt Heidegger: de mens is de herder van het Zijn. Waarmee dan in Frankrijk goed gelachen werd. Men noemde de Heideggerianen in Frankrijk de *bergers de l'être*. Wat wordt er bedoeld? Er kan niet bedoeld zijn dat het Zijn de kudde is, en dat de mens dan de herder zou zijn die de kudde bewaakt. Het Zijn is daarentegen omzeggens de heer die de mens heeft aangesteld als zijn herder om de kudde, namelijk het zijnde en het zijn van het zijnde, te behoeden. Over dat *Ereignis* zegt Heidegger bovendien nog dat het een *Überkommnis* is. Denk nu niet dat *Überkommnis* in de *Duden* staat. De *Duden* is de Duitse tegenhanger van de Van Dale. We kunnen in het Duits gelukkig veel vrijer met woorden omgaan dan hier toegelaten is. We kunnen bijvoorbeeld woorden naar analogie vormen of uit bestaande stammen nieuwe woorden maken, enzovoort. Hier werpt men je meteen voor de voeten: "Het staat niet in de Van Dale." Misschien stond zelfs iets op een bepaald moment nog wel in Van Dale, maar is het vijf jaar later alweer verdwenen. Het resultaat is dat men het Nederlands afbreekt in Van Dale: de onzin wordt opgenomen, maar goede gevestigde woorden niet. Nu, *Überkommnis*. *Überkommnis* is afgeleid van *überkommen*, en *überkommen* is zo ongeveer hetzelfde als overkomen. Niet óverkomen, maar overkómen. Dat wordt in het Nederlands voornamelijk van gevoelens zegt. Een gevoel overkomt je. Dat kan bijvoorbeeld een gevoel van angst, van vreugde, van teleurstelling, van verveling of wat weet ik nog allemaal zijn. Dat soort gevoelens, die je overkómen, noemt Heidegger stemmingen, *Stimmungen*. *Stimmungen* heeft niet helemaal dezelfde betekenis als het Nederlandse 'stemmingen', maar het is ongeveer nog verstaanbaar. In die stemmingen overkomt ons het Zijn, zo lijkt

Heidegger te willen zeggen. Stemmingen zijn niet zomaar zielstoestanden die op een bepaald moment protesteren maar het zijn manifestaties van het Zijn. En dat is natuurlijk dan iets wat gebeurt. Een stemming overkomt je, en dan gaat ze terug weg. Op die manier word je van tijd tot tijd aangesproken. Wat de latere Heidegger de enige authenticiteit noemt, is precies het beantwoorden aan dat aangesproken worden. Heidegger is dus kennelijk een man van de zachte waarden, zoals men tegenwoordig zegt. En des te onbegrijpelijker is het dat hij desondanks op een of andere manier in een nazi-avontuur is verzeild geraakt. Dat is mijn derde thema.

Heidegger en het nazisme

Wat is er gebeurd? Hij werd in 1933 door de professoren van de universiteit Freiburg, waar hij doceerde, verkozen tot rector. Let wel: hij werd nog verkozen door zijn collega's. Later vonden die rectorverkiezingen niet meer plaats, maar deed de naziminister gewoonweg die benoemingen. En vermoedelijk is hij naar aanleiding daarvan, ik denk niet voordien, lid van de nazipartij geworden. Het was niet uitzonderlijk dat een instelling zichzelf een nazileiding gaf, om zich op die manier te proberen veilig te stellen ten aanzien van de aanspraken van de nazi's. Soms werd dat zelfs als een geheime afspraak genoteerd, wat na 1945 dan naar boven werd gehaald. "Ja, we hebben dat zo gedaan, net om aan dat nazisme te ontsnappen." Ik weet niet of dat bij Heidegger het geval was. Hoe dan ook, men vraagt zich toch af wat daar met hem gebeurd is. Men heeft getracht om daar een achtergrond voor te vinden in zijn filosofie. Bijvoorbeeld, in zijn authenticiteitsbegrip dat ik daarnet heb aangehaald, en de connectie met de 'vrijheid tot de dood'. Ik geloof niet dat dat opgaat. Dan zou men te veel bijkomende veronderstellingen moeten doen. Ik denk eigenlijk dat de kwestie gewoon heel banaal was. Het was 1933. *Sein und Zeit* was verschenen in 1927, en dan nog het Kantboek in 1929. Hij moet echter toen al beseft hebben dat hij *Sein und Zeit* nooit zou kunnen afsluiten. Wat hij beloofd had, zou hij nooit kunnen waarmaken. Hij was dus als filosoof mislukt. En, zoals gezegd, zou het nog 20 jaar duren alvorens hij nog eens een boek zou uitgeven. Aan de andere kant, hij was geboren in 1889 in het kleine plaatsje Meßkirch, niet zo ver van Freiburg, als zoon van een koster. En als die kleine kosterszoon, heeft hij het toch maar geschopt tot professor, gewoon hoogleraar, aan de universiteit van zijn *Land*, de toenmalige deelstaat Baden (tegenwoordig in Baden-Württemberg, red.), en zelfs als opvolger van Husserl. Nu ging die carrière blijkbaar verder. Plotseling werd hij ook nog rector. Zijn filosofie was eigenlijk uitgeblust, maar er diende zich iets anders aan. Dat kent men wel, mensen die in hun vak mislukken en zich dan in de gemeentepolitiek of zoiets storten. Ik kende in Leuven een dokter die amper cliënteel had, en die zich dan heeft laten verkiezen tot volksvertegenwoordiger van de CVP. Een zekere Devriesch, je hebt

misschien nog van hem gehoord. Antisemit is Heidegger nooit geweest. Zijn twee boeken zijn opgedragen aan joden: *Sein und Zeit* aan Husserl en zijn Kantboek aan Max Scheler die toen op Husserl na de bekendste man in de fenomenologie was. Hij had eveneens veel joodse leerlingen met wie hij goed samenwerkte. Het is algemeen geweten dat Hannah Arendt, met wie hij zelfs volgens sommigen een verhouding zou hebben gehad, zijn leerlinge was. Minder bekend is dat Herbert Marcuse, de filosoof van '68, zijn doctoraat gemaakt heeft bij Heidegger. Ook minder bekend is Karl Löwith als een leerling van Heidegger. Overigens is het Kantboek van Heidegger verschenen bij een joodse uitgever, namelijk Cohen in Keulen (uitgeverij in Bonn, niet in Keulen, red.). Die uitgeverij werd door de nazi's opgedoekt. Hij was dus kennelijk zelf geen antisemit, maar ik weet niet of hem dat antisemitisme van de nazi's kon ontgaan zijn. Dat hij zou gediend hebben, kan ik mij eigenlijk ook niet voorstellen. Ter staving, wil ik het volgende zeggen. Terwijl Heidegger nog rector was, heeft het naziministerie van Karlsruhe, de hoofdstad van de toenmalige deelstaat Baden, de emeritaattoelage van Husserl geschrapt. Direct heeft Heidegger geprotesteerd, en dat pensioen is op basis van zijn protest hersteld. Dat heeft mij de zoon van Husserl, Gerhard Husserl, die ik zeer goed heb gekend, zelf verteld. Een ander, iets dubbelzinniger, verhaal gaat over Karl Löwith, die later kon uitwijken naar Amerika. Hij heeft me het volgende verteld. Op een bepaald moment werd het antisemitisme van de nazi's zo eclatant, dat hij zich verplicht voelde bij Heidegger te gaan en te zeggen: "Luister meneer professor, ik moet u iets bekennen, ik ben jood." Waarop Heidegger: "Maar meneer Löwith, dat verandert toch tussen ons helemaal niets." Dat heeft meneer Löwith me zelf verteld. Echter, reeds voor de volgende vergadering van het privé seminarie van Heidegger was Löwith al niet meer uitgenodigd. Kort daarop werd hij bij Heidegger geroepen en die zei: "Ik heb een oplossing voor u." Die bestond erin dat Heidegger hem een plaats bezorgde aan het Duitse cultuurinstituut in Rome. Daar hadden de nazi's de macht nog niet gegrepen. Want, het groeien van de macht van de nazi's ging geleidelijk; je moet je niet voorstellen dat dat allemaal in één slag ging. Soms was er zelfs een terugval, en over sommige domeinen heeft het nazibeleid nooit de controle verworven. Het leger is bijvoorbeeld nooit een nazi-entiteit geworden, met als gevolg een toenemende concurrentie met de SS.

Het is dus onwaarschijnlijk dat het antisemitisme hem zou hebben aangetrokken. Voor de rest moet hij weinig geweten hebben. Het boek van Hitler, *Mein Kampf*, heeft hij volgens mijn bevinding nooit gelezen. Ik heb het namelijk getoetst. Ik heb hem gezegd: "Hitler zegt wel in *Mein Kampf* dit en dat", waarna ik dan iets aanhaalde wat Hitler uitdrukkelijk tegenspreekt. Daarop antwoordde Heidegger: "Ja, dat zegt hij wel." Dat wil zeggen dat Heidegger ofwel een zeer slecht geheugen had, ofwel dat hij dat boek nooit gelezen heeft.

Wat overigens het belang van dat boek betreft: er zijn maar weinig mensen die het hebben gelezen – zelfs toen niet. Ik heb het twee keer gelezen. De eerste keer was nog in Duitsland in de nazitijd, die lectuur werd ons toen opgelegd. Na de oorlog zag ik plots een Nederlandse vertaling liggen in de supermarkt en toen heb ik het een tweede keer bekeken. Ongeveer een vierde van het boek zijn antisemitische of racistische uitbarstingen. De overige drie vierden vormen één groot pleidooi voor de uitbreiding van de Duitse levensruimte naar het oosten. Het 'oosten', dat kon dus niets anders betekenen dan Polen en Rusland of tenminste Oekraïne en Wit-Rusland, de Baltische staten en dergelijke. Als je *Mein Kampf* gelezen had, wist je zo dat die man aanstuurde op een oorlog. Zonder oorlog kon Duitsland immers die levensruimte nooit verkrijgen want de Sovjet-Unie ging bijvoorbeeld nooit Oekraïne aan Hitler afstaan. Heidegger wist van niets. Dat lijkt me een terugkerend mankement bij Heidegger te zijn. *Mein Kampf* van Hitler lezen was beneden zijn waardigheid. Volgens mij heeft hij ook nooit Marx gelezen, nooit Freud gelezen, nooit Darwin gelezen, hij heeft nooit Smith of Ricardo gelezen, geen Montesquieu, geen Rousseau.... Dat was allemaal beneden zijn filosofische waardigheid. Je kan dus wel zeggen dat hij inderdaad een bekrompen wereldvisie had. Ik zou de filosofen onder jullie aanmoedigen niet enkel maar filosofie te lezen, maar ook je blik ergens anders op te richten. Het resultaat was dat Heidegger in een cursus van 1935, hij was toen waarschijnlijk al geen rector meer – ik ken de precieze datum niet –, het volgende kon zeggen: "Wat tegenwoordig rondgestrooid wordt als filosofie van het nationaal socialisme heeft met de innerlijke waarheid en de grootheid van die beweging geen uitstaans". Hij heeft die cursus in 1953 ongewijzigd uitgegeven, wat getuigt van nogal wat lef. Op die manier heeft hij daadwerkelijk bekend dat hij tenminste op een bepaald moment geloofde in de innerlijke waarheid en grootheid van het nationaal socialisme. Maar het is opnieuw een beetje dubbelzinnig. Hij zegt dit terwijl hij zich tegelijkertijd distantieert van wat toentertijd als filosofie van het nationaal socialisme wordt rondgestrooid. Dat wil zeggen, hij was de enige ware nazi. Diegenen die iets anders vertelden, eventueel ook de antisemieten, hadden allemaal geen uitstaans met de innerlijke waarheid en grootheid van de beweging. Ik geloof werkelijk dat zo'n uitspraak toen zeer gedurfd overkwam gezien de sfeer die nazi-Duitsland op dat moment beheerste. Vlak na die zin staat er iets wat eveneens dubbelzinnig is, hoewel het een hint kan geven tot het begrijpen van wat hem heeft verleid. Het staat tussen haakjes, wat moet aanduiden volgens het woord vooraf dat het wel in zijn manuscript stond maar dat hij het niet uitgesproken heeft. Er staat daar zoiets als: "Wat tegenwoordig rondgestrooid wordt als filosofie van het nationaal socialisme heeft met de innerlijke waarheid en de grootheid van die beweging geen uitstaans (namelijk, met de ontmoeting van de planetaire techniek en de moderne mens)". De ontmoeting, *Begegnung* in het Duits, van de planetaire techniek en de moderne mens is blijkbaar de innerlijke waarheid en grootheid van het nationaal socialisme. Alhoewel de standaard betekenis van *Begegnung* inderdaad

ontmoeting is, lijkt me dat hier echter niet erg waarschijnlijk. Het levert immers zeer weinig op. *Begegnung* kan nog een andere betekenis hebben, namelijk die van weerstand of afkeer. En dan zou het betekenen "de afkeer van de planetaire techniek en van de moderne mens". Zou Heidegger op die manier het nazisme hebben geïnterpreteerd? Het komt alleszins overeen met wat nogal wat mensen in het nazisme hebben gezien, in mijn herinnering, en wat nog bevestigd wordt door een ander zinsdeel dat ook in dezelfde cursus staat. Opeens staat er: "Europa zit in de tang. In oost en west, in Rusland en in Amerika, dezelfde troosteloze razernij van de op hol geslagen techniek." Zag hij misschien in het nazidom een verdediging van een ouderwets en een nog niet door planetaire techniek versleten Europa? Ik probeer mij in te denken.

Heideggers positie was op basis van zijn naziverleden meerdere jaren opgeschort. Iedereen die een gelijkaardige functie bekleedde en die lid van de nazi-partij was, moest *entnazifiziert* worden zoals dat toen genoemd werd. Daarvoor bestonden zogenaamde *Spruchkammern*, letterlijk 'spreukkamers'. Baden lag in de Franse bezettingszone en de Franse kamers waren bijzonder streng, vandaar Heideggers jarenlange suspensie. Hoewel hij zeker nog cursussen heeft gegeven in Freiburg, geloof ik niet dat hij zijn leerstoel ooit heeft teruggekregen. Hij is gerehabiliteerd, en vervolgens direct op pensioen gestuurd. In Duitsland heeft een gewoon hoogleraar geen verplichtingen meer wanneer hij op emeritaat gaat, maar hij heeft wel nog het recht om cursussen te geven. Tenminste, vroeger was dat toch zo. Heidegger mocht dus nog cursussen geven.

Heidegger persoonlijk

Ik heb al twee feiten aangehaald die iets zeggen over Heideggers persoon. Namelijk, dat hij zich ingezet heeft voor het herstel van Husserls emeritaattoelage en om Karl Löwith een plaats te bezorgen waar hij veilig was voor de nazi's. Hij heeft in het algemeen blijkbaar niks mispeuterd. Hij heeft zich toch aan geen enkele daad schuldig gemaakt, enkel aan woorden.

Ik heb hem ook persoonlijk leren kennen, wellicht ergens op het einde van de jaren vijftig of begin jaren zestig. Ik ben in 1967 van Leuven naar Gent gekomen en ik weet wel zeker dat ik hem sindsdien niet meer gezien heb. Ik ben ten andere nooit iemand geweest die kennis zocht met grote mannen enkel en alleen om die te bezichtigen. Ik had echter met Heidegger dingen te bespreken. Ten eerste, de Leuvense filosoof Alphonse De Waelhens en ik waren bezig met het vertalen van *Sein und Zeit* naar het Frans. Er stelden zich daarbij natuurlijk een aantal problemen die we met de auteur moesten bespreken. Ten tweede moest ik voor het Husserlarchief, waar ik werkte, een werk van Husserl heruitgeven. Het betrof een cursus, *Zeitbewusstsein*, die voor het eerst in 1928 door Heidegger op vraag van Husserl zelf was uitgegeven. Ook daarover wou ik Heidegger spreken. Aangezien ik niet kon weten of hij Husserls manuscript in

ongewijzigde vorm had gepubliceerd, het oorspronkelijke manuscript was immers verloren gegaan, wilde ik van Heidegger weten of hij er al dan niet iets aan had veranderd. Heidegger heeft me verzekerd dat hij dat letterlijk en ongewijzigd heeft laten afdrukken. Dat heb ik dan natuurlijk ook geschreven in mijn inleiding tot de heruitgave, iets wat de Heideggerianen mij overigens zeer kwalijk genomen hebben, terwijl ik die informatie toch van Heidegger zelf had. Ik ben dus drie of vier keer bij hem aan huis geweest. Van Freiburg tot Zähringen, waar hij woonde, was het een kwartier rijden met de bus. Zähringen is hier onbekend, maar in Duitsland kent men die plaats omwille van Slot Zähringen, een bekende burcht. Heidegger woonde in een mooi huis, met weliswaar veel verspilde ruimte: een monumentale entree over twee verdiepingen, een galerij daar rond... Zijn werkkamer, een heel klein kamertje eigenlijk, had wel een mooi zicht op de tuin, en daar zat hij dan. Hij ontving mij in die werkkamer, de Cinzano stond klaar, en hoewel hij zelf niet meer rookte, drong hij aan dat ik toch zou roken, en daar voerden we dan onze gesprekken. Ik kan persoonlijk geen klacht horen over Heidegger: hij was altijd vriendelijk, behulpzaam, beleefd en vol humor en altijd te vinden voor een grapje – ook over hemzelf. Wel hebben we niet zo bijzonder veel over filosofie gesproken. Zoals gezegd heb ik zijn lectuur van *Mein Kampf* daar getoetst. Zonder er al te diep op in te gaan, heb ik het met hem onder meer ook nog over het volgende gehad: Husserl had twee zonen. Eén van hen (Wolfgang Husserl, red.) sneuvelde als Duits officier in de Eerste Wereldoorlog. De andere zoon, Gerhard Husserl, woonde ook in Freiburg, en ik bezocht hem ook.³ Hij vertelde me dat de familie Husserl die hele grap van Heidegger met de nazi's als een stommeit beschouwde, en dat zij ook wel wisten dat hij geen antisemiet was. Het enige wat de deur heeft dicht gedaan voor de familie Husserl was het feit dat Heidegger niet aanwezig was op Husserls begrafenis. Voor joden is dat natuurlijk een straf stuk. Ik vertelde Heidegger dat. Hij antwoordde dat hij een hele tijd had getwijfeld. Zou de familie zijn aanwezigheid niet als een uiterste uitdaging opnemen? Uiteindelijk heeft hij gemeend zich dat te moeten ontfangen. Nu moest hij van mij horen, dat de familie hem precies dát kwalijk heeft genomen. Al de rest zouden ze hem vergeven hebben, maar niet komen naar de begrafenis van Husserl, dat was onvergeeflijk.

Ik heb nog op een andere manier een positieve herinnering aan Heidegger. In mijn eerste boek, dat een Aristotelesboek was en verschenen is in 1965, staat nogal wat kritiek op Heidegger. Ik heb er al op gezinspeeld toen ik zei dat je bij Aristoteles een kritiek op Heidegger kunt vinden. Ik heb Heidegger dat boek toegestuurd, en hij heeft daar zeer vriendelijk op gereageerd. Ik zocht gisteren nog naar het antwoord dat hij mij toen gestuurd heeft maar ik heb die brief niet gevonden. Meer nog, toen men hem toentertijd vroeg naar nieuwe Duitse filosofie die de moeite waard was om naar het Frans vertaald te worden, heeft hij blijkbaar als enige boek mijn Aristotelesboek aanbevolen. Daar is dan ook een Franse vertaling van verschenen.

Afgezien van mijn persoonlijke ervaring met Heidegger lijkt de algemene balans dan toch niet zo positief te zijn. Je kan je afvragen waarom ik me dan toch jarenlang met zijn werk, met zijn geschriften en met zijn lezingen heb beziggehouden. Ja, voor mij was Heidegger dan toch de meest provocerende filosoof van mijn tijd. Ik zeg niet inspirerende, ik zeg provocerende. Ik noem twee punten. Ten eerste. Ik zei reeds dat zijn motivering van de zijnsvraag eigenlijk bestond in een kritiek op de grondslagen van onze beschaving en dat zijn kritiek niet goed gefundeerd was. Daardoor voelde ik mij geprovoceerd, en bijgevolg wilde ik het van mijn kant ook proberen. Zo is dat boek ontstaan. Ik moet daar nog iets aan toevoegen. Tegelijkertijd heeft Heidegger mij er onrechtstreeks op attent gemaakt dat Husserls fenomenologie uiteindelijk ook gemotiveerd wordt door een kritiek op de grondslagen van onze tijd, meer bepaald in de Krisisverhandeling waarover jullie het hebben in de cursus van Gert.⁴ Nietzsches filosofie van de wil tot macht is toch ook voornamelijk gefundeerd in een kritiek op de grondslagen van onze tijd, als een tijd van het nihilisme. In mijn ogen is dat misschien wel het lot van de filosofie in deze tijd. Er is geen filosofie meer gemotiveerd, tenzij ze zich baseert op een kritiek op de grondslagen van onze tijd. Ten tweede. Ook mijn tweede belangrijkste boek, mijn *Topica*, heb ik geschreven doordat ik geprovoceerd werd door Heideggers zijnsvraag. Mijn *Topica* is verschenen in 2002 en wordt op dit moment naar het Nederlands vertaald.⁵ Wat ik verdedig in dat boek is de stelling van de prioriteit van de vraag wat de vraag is ten overstaan van de vraag wat het antwoord op die vraag is. Of anders geformuleerd, het gaat over de prioriteit van de vraag waarover men het moet hebben ten overstaan van wat men daarover zou kunnen zeggen. Heidegger heeft die vraag van mijn *Topica*, wat ik mijn topisch vraagstuk noem, nooit gesteld. Integendeel, hij heeft bijna niets anders gedaan dan die vraag te beantwoorden en altijd maar met hetzelfde antwoord: het Zijn, het Zijn, het Zijn, het Zijn. Het Zijn is de zaak van het denken waarover wij het moeten hebben. Is dat zo? Als je dat ten overstaan van iemand zoals ik te veel herhaalt, dan zegt die: "Jamaar, is niet de kernvraag inderdaad: waarover moeten we het dan eigenlijk hebben?" En leren topisch te denken – topics is in het Engels een woord voor thema – is ten dele al een alternatief voor het heersend intellectueel bedrijf. In onze wetenschapscultuur gaat het helemaal niet over waarover men het moet hebben, maar gaat het er enkel over dat wat je over iets zegt klopt, en exact bewezen is. Maar als ik je vraag: "Hoe laat is het?", en je antwoordt: "Drie maal drie is negen", dan mag dat wel exact zijn, maar is het dan ook waar? Of is het fout? Het is absurd, hè! Ik wil weten hoe laat het is, en niet hoeveel drie maal drie is. En zo stellen zich vele problemen. De vraag waarover we het eigenlijk moeten hebben, wordt overigens in het algemeen te weinig gesteld – in elke specialiteit, op elk gebied en op elk moment. Ik zou nooit zeggen dat het de vraag is die altijd al gesteld werd, altijd al gesteld moest worden, en altijd zal moeten worden gesteld. Ik stel daarentegen dat het stellen

van de vraag naar wat op het voorplan moet staan afhankelijk is van plaats tot plaats, van tijd tot tijd, enzovoort.

Voor de rest geldt misschien één van de mooiste uitspraken van Heidegger. In een seminarie over zijn eigen werk, zei hij tegen de toehoorders: “Men begrijpt een denker maar indien men zijn grenzen ziet. Zien jullie mijn grenzen? Ik zie ze niet. “

Bedankt voor je aandacht.

Noten

1 Dit artikel is een transcriptie van een lezing gegeven door Rudolf Boehm over Heidegger, de 18de maart 2009 op de Blandijnberg (universiteit Gent) in het kader van de lessen van Prof. dr. Gert Van de Vijver.

2 Rudolf Boehm dankt uitdrukkelijk Joris Van Poucke, Filip Kolen en Henk Vandaele voor de transcriptie van deze lezing.

3 Boehm zei letterlijk: “(...) die zoon van Husserl die ik ook bezocht, die ook in Freiburg woonde.” Aangezien de zin in de context van Boehms bezoeken aan Heidegger staat, laat het de interpretatie toe dat Boehm enkel Gerhard Husserl bezocht wanneer hij ook Heidegger bezocht – als hij toch “in de buurt was.”

4 Boehm verwijst hier naar Husserl's *Krisis der europäischen Wissenschaften*.

5 Op dit moment bereidt IMAVO de Nederlandse vertaling van Boehms *Topica* voor.